

Б25

2234

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

БАРИЛО ОЛЕНА АНДРІЇВНА

УДК 37(09) 371

**ІДЕЇ ВЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В РЕФОРМАТОРСЬКІЙ ПЕДАГОГІЦІ  
КІНЦЯ ХІХ - ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата педагогічних наук



1690

НБ НПУ  
імені М.П. Драгоманова



100310034

БІБЛІОТЕКА  
НПУ імені М.П. Драгоманова

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис  
Роботу виконано в Ніжинському державному педагогічному  
університеті імені Миколи Гоголя, Міністерство освіти і науки  
України.

**Науковий керівник**

кандидат педагогічних наук,  
професор  
**Коваленко Євгенія Іванівна**,  
Ніжинський державний педагогічний  
університет імені Миколи Гоголя,  
завідувач кафедри педагогіки

**Офіційні опоненти:**

доктор педагогічних наук, професор,  
академік АПН України  
**Євтух Микола Борисович**  
Академія педагогічних наук України,  
академік – секретар Відділення  
педагогіки і психології вищої школи;

кандидат педагогічних наук, доцент  
**Герцюк Дмитро Дмитрович**  
Львівський національний  
університет ім. І.Франка,  
завідувач кафедри педагогіки.

**Провідна установа**

Полтавський державний педагогічний  
університет ім. В.Г.Короленка,  
кафедра педагогіки, Міністерство  
освіти  
і науки України, м. Полтава

Захист відбудеться “23” грудня 2004 року о 16.30 годині на  
засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.01 Національного  
педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ-30,  
вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного  
педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м.Київ-30,  
вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “\_\_\_” *листопада* 2004 року

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради

*О. Ярош*

Ярошенко О.Г.

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність і ступінь дослідженості проблеми.** Соціально-економічні перетворення, які здійснюються в Україні, зумовлюють значні зміни в розвитку системи освіти. Основні сучасні нормативні документи серед стратегічних завдань реформування освіти визначають: відхід від авторитарної педагогіки; створення умов для формування активної, самостійної, відповідальної, творчої особистості, здатної до самоосвіти, саморозвитку; забезпечення умов для реалізації та самореалізації сутнісних сил дитини у різних видах її діяльності. Про це свідчать положення “Державної національної програми “Освіта” (XXI століття)”, “Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті”, “Концепції загальної середньої освіти (12-річної школи)”.

Виконати поставлене завдання неможливо без переосмислення педагогічного досвіду минулого, який збагачує сучасну педагогіку новими фактами, дає змогу прогнозувати її майбутній розвиток.

На особливу увагу в цьому аспекті заслуговують ідеї західно-європейської теорії вільного виховання, яка досягла найбільшого розквіту у період кінця XIX – першій третині XX століття.

В українській педагогічній науці західноєвропейська теорія вільного виховання була предметом уваги вчених у дореволюційні і перші післяреволюційні роки і, починаючи з часів перебудови, знову викликає постійно зростаючий інтерес.

В останні роки ідеї теоретиків вільного виховання привертають увагу багатьох науковців. Різні аспекти цієї проблеми розкриті у дисертаційних дослідженнях: ідея гуманізації школи в кінці XIX – початку XX століття розглядалася Т.Петровою; проблема гуманізації шкільного навчання у спадщині Бременської педагогічної школи початку XX століття досліджувалася С.Беловою; педагогічні погляди окремих зарубіжних представників вільного виховання того ж періоду вивчалися П.Брайловською, І.Дичківською, О.Іоновою, В.Коваленком, Л.Образцовою (С.Френе, М.Монтессорі, Р.Штайнер, Дж.Дьюї, Г.Вінекен).

До ідей гуманізму і свободи розвитку дитячої особистості звертаються у своїх роботах З.Борисова, І.Зязюн, М.Євтух, В.Пікельна, Б.Ступарик, О.Сухомлинська, Т.Сухотіна, Т.Сущенко, М.Ярмаченко та інші.

Окремі аспекти гуманістичної педагогіки знаходять відображення

у підручниках і навчальних посібниках до курсів історії зарубіжної та порівняльної педагогіки В.Кравця (1996), А.Сбруєвої (1999, 2000).

Прогресивні ідеї вітчизняних освітніх діячів першої третини ХХ століття, спрямовані на гуманізацію навчально-виховного процесу, висвітлені у дисертаційних дослідженнях Н.Белкіної (М.Демков), Г.Головка (Я.Мамонтов), Г.Груць, Т.Пінчук, О.Таран, (С.Русова), О.Неживого, (В.Дурдуківський), Л.Ніколенко (Я.Чепіга); Н.Сікорської (С.Русова, О.Духнович) та ін; у роботах таких науковців, як Є.Коваленко, (С.Русова), І.Зайченко, Ж.Ільченко, (Я.Чепіга, С.Русова).

До історіографічних праць, що дають можливість проаналізувати ставлення вітчизняних вчених до ідей теорії вільного виховання, належать дисертаційні дослідження О.Бабіної, В.Білавич, В.Боброва, С.Вдович, О.Велемець, О.Винничук, Л.Вовк, І.Гавриш, О.Гриви, Л.Дровозюк, Т.Завгородньої, В.Кемія, Л.Потапової, Т.Равчиної, П.Ходанич, В.Хомич, О.Цвігун та ін.; історико-педагогічні роботи І.Лікарчука, О.Сухомлинської, М.Ярмаченка, а також підручники з історії педагогіки В.Кравця (1994), О.Любар (2003), О.Мельничука (2001), І.Стельмаховича (1996) та ін.

Отже, інтенсивний розвиток ідей гуманістичної педагогіки, який викликає посилення інтересу до теорії вільного виховання та об'єктивна необхідність вивчення історичного досвіду розвитку ідей вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці з одного боку, а з іншого – недостатнє розкриття у педагогічних дослідженнях проблем вільного виховання в кінці ХІХ – першій третині ХХ століття зумовили вибір теми дисертаційного дослідження „Ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ – першої третини ХХ століття”.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами.** Дисертаційне дослідження виконано згідно тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя.

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою НДПУ імені Миколи Гоголя (протокол №6 від 15.03.01 р.) та Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №7 від 25. 09. 01 р.).

**Об'єкт дослідження** – становлення та розвитку ідей реформаторської педагогіки кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

**Предмет дослідження** – ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці досліджуваного періоду.

**Мета дослідження** – вивчити й узагальнити теоретико-методологічні і методичні основи вільного виховання та обґрунтувати перспективи їх використання в процесі реформування сучасної системи освіти в Україні.

**Завдання дослідження:**

- розкрити генезу поняття «вільне виховання»;
- проаналізувати розвиток ідей вільного виховання у країнах Європи і Америки в кінці XIX – на початку XX століття;
- узагальнити теоретико-методологічні й методичні основи вільного виховання та виявити вплив ідей вільного виховання на педагогічну теорію і практику України в 1900-1931 рр.;
- визначити перспективні ідеї вільного виховання для впровадження у практику сучасної школи.

**Методологічна основа дослідження:** теорія наукового пізнання, положення філософії щодо визначення поняття свободи як філософської та філософсько-педагогічної категорії; принципи історизму, детермінізму, об'єктивності, доказовості, системності, науковості; теорія самоцінності і унікальності дитячої особистості; положення про загальнолюдські цінності, про зв'язок історії з сьогоденням; ідея доцільності творчого використання науково-педагогічного доробку зарубіжних і вітчизняних педагогів минулого в сучасній практиці освіти й виховання; положення компаративістики як науки про зіставлення особливостей загальних і окремих тенденцій, законів та закономірностей розвитку освіти у світовому і національному масштабах.

**Теоретичну основу дослідження** становлять положення про сутність розвитку і саморозвитку особистості (Е.Клапаред, С.Максименко, С.Рубінштейн, Е.Торндайк, В.Штерн), концепція особистісно-орієнтованого виховання (І.Бех), загальна теорія педагогічної діяльності (Ю.Бабанський, І.Бех, І.Зязюн), Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття), “Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті”, державна програма “Вчитель”.

Основними методами дослідження були: *теоретичні* (аналіз філософської, історико-педагогічної, історичної, психолого-педагогічної, методичної літератури (визначення науково-теоретичного підґрунтя дослідження) та нормативно-правових документів з питань організації навчально-виховного процесу в закладах освіти України; метод системно-структурного й порівняльно-історичного аналізу (для комплексного аналізу історико-педагогічного досвіду з позицій об'єктивності та

виявлення особливостей розвитку ідей вільного виховання в історичному та сучасному аспектах), *емпіричні* (вивчення та узагальнення педагогічного досвіду, вивчення процесу та перспектив впровадження ідей вільного виховання в практику роботи сучасної школи).

**Джерельну базу дослідження становлять:** законодавчі акти України з сучасних проблем освіти; роботи вітчизняних і зарубіжних педагогів (М.Монтессорі, С.Русової, Ж.Руссо, Я.Чепіги, А.Ферр'єра та ін.); наукові та періодичні педагогічні видання кінця ХІХ – першої третини ХХ століття; праці відомих сучасних учених у галузі теорії та історії педагогіки; автореферати дисертацій та дисертаційні дослідження; матеріали фондів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Національної науково-педагогічної бібліотеки України імені В.Сухомлинського, національної парламентської бібліотеки України, Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В.Г.Короленка; матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та органів державного управління України; матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

**Наукова новизна дослідження** полягає у тому, що вперше проведено цілісний науковий аналіз ідей теорії вільного виховання кінця ХІХ – початку ХХ століття в країнах Західної Європи та Америки; систематизовано погляди зарубіжних прихильників вільного виховання на мету, зміст, форми і методи навчання; виділено основні положення та базові принципи вільного виховання; виявлено й проаналізовано вплив ідей вільного виховання на педагогічну теорію і практику України у період 1900-1931 років, визначено і розкрито динаміку та специфіку їх розвитку. У дослідженні вперше простежено еволюцію розвитку ідей вільного виховання у трьохвимірній площині: в зарубіжних країнах у часи реформаторської педагогіки кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, в Україні протягом досліджуваного періоду та на межі ХХ – ХХІ століть; виокремлено перспективні ідеї вільного виховання, що знаходять розвиток у сучасних умовах. В науковий обіг введено маловідомі документи, історичні факти, пов'язані зі становленням і розвитком ідей вільного виховання, а також маловідомі джерела, що значно розширили межі педагогічного знання теоретико-методологічних основ теорії вільного виховання.

**Теоретичне значення дослідження** полягає у визначенні генези поняття «вільне виховання», що поглиблює розуміння ідей теорії вільного

виховання; розкритті та теоретичному обґрунтуванні базових положень, принципів та провідних ідей вільного виховання, які характеризують еволюцію розвитку і зміст ідеї свободи в педагогічній спадщині Західної Європи та Америки кінця XIX – першої третини XX століття у взаємозв'язку з ідеями природовідповідності, саморозвитку особистості.

**Практичне значення** дослідження полягає в тому, що його теоретичні положення і висновки, фактичний історико-педагогічний матеріал можуть бути використані при вирішенні певних наукових та практичних завдань реформування системи освіти, підвищення якості підготовки педагогічних та управлінських кадрів шляхом викладання курсів педагогіки, історії педагогіки, проведення спецкурсів та спецсемініарів з питань розвитку народної освіти, а також при написанні підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій з теорії та історії педагогіки для широкого кола вчителів, вихователів, науковців, студентів; у діяльності теоретико-методологічних та методичних семінарів кафедр педагогічних вузів, самоосвіти вузівських викладачів; при організації роботи методичних об'єднань вчителів різних загальноосвітніх навчальних закладів; у роботі студентських наукових гуртків, підготовці курсових та дипломних робіт.

**Вірогідність та надійність результатів дослідження** забезпечується застосуванням методів, відповідних меті та завданням дослідження; опорою на принцип історизму, об'єктивності; науковим аналізом фактологічного матеріалу в історико-генетичному, порівняльно-історичному, логічному і проблемному аспектах.

**Апробація та впровадження результатів дослідження.** Основні положення та результати проведеного дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях: міжнародних – “Освіта і школа ХХІ століття” (Чернігів, 22-23 листопада 2002 ), “Інновації у вищій освіті” (Київ, 16-19 травня 2003)”, “Інновації у вищій освіті” (Ніжин, 21-23 вересня 2004)”; Всеукраїнських – “Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості” (Київ, 17-18 жовтня 2001), “Педагогічні засади формування у підростаючого покоління активної громадянської позиції” (Київ, 16-17 жовтня 2002), “Професіоналізм педагогічних кадрів: сучасні підходи, концепції, досвід” (Ніжин, 2002), “Проблеми сучасного підручника” (Київ, 2-3 червня 2003); міжвузівських – “Основні напрямки навчання, виховання та всебічного розвитку особистості молодших школярів в світлі держстандарту початкової загальної освіти (проблеми, пошук, перспективи)” (Чернігів, 19-20 листопада 2001); на щорічних



підсумкових науково-методичних семінарах кафедри педагогіки Ніжинського педагогічного університету імені Миколи Гоголя (2001-2004). Матеріали та результати дисертаційного дослідження впроваджувалися у навчально-виховний процес Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка (довідка № 04-11 від 28.08.04), Чернігівського обласного інституту післядипломної освіти (довідка № 01-12/298 від 01.09.04), Ніжинського педагогічного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 04 від 02.09.04), Прилуцького педагогічного училища імені І.Я.Франка (довідка № 316 від 02.09.04).

**Публікації.** Основні результати дослідження відображені у 12 одноосібних наукових публікаціях автора. З них 9 статей опубліковано в наукових фахових виданнях.

**Структура дисертації.** Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел з 322 найменувань (на 20 сторінках), 11 додатків (на 21 сторінці). Загальний обсяг дисертації складає – 253 сторінок друкованого тексту, основний зміст викладено на 212 сторінках.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність проблеми та ступінь її дослідженості; визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, методологічні засади, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, методи та джерельну базу дослідження; висвітлено апробацію і впровадження основних результатів дисертаційного дослідження.

У першому розділі **“Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку ідей вільного виховання”** визначено методологію дослідження та розкрито становлення ідей **“вільного виховання”** в історії педагогіки (включно до середини ХІХ століття).

Наголошено, що зміст поняття **“вільне виховання”** є складною і багатогранною проблемою, яка має внутрішні суперечності. Розв'язання даної проблеми включає аналіз самої природи особистості дитини, розвитку її задатків, здібностей, вікових особливостей та ін. У зв'язку з цим поняття **“вільного виховання”** ґрунтується на положеннях вікової психології. Ідея свободи, яка закладена в ідеях **“вільного виховання”**, наближає нас до філософії та філософії освіти, зокрема.

Отже, дослідження даної проблеми здійснюється нами з опорою на знання в галузі філософії, педагогіки та психології.



Проведений аналіз джерел свідчить, що фундаментальні основи теорії вільного виховання закладались вже з часів Античності. Протягом великого часового відрізка (з часів античності до початку XIX століття) накопичувався педагогічний досвід, на основі якого сформувалась окрема теорія виховання, заснована на гуманістичних цінностях.

З'ясовано, що елементами теорії вільного виховання стали: діалогові форми навчання (Аристотель, Сократ, Платон); розвиток та обґрунтування принципу природовідповідності освіти (виховний і дидактичний аспекти) (А.Дістервег, Я.А.Коменський, М.Монтень, Ж.-Ж. Руссо, Ф.Фребель та ін.); ідеї шкільного самоврядування (Я.А.Коменський, Піфагор); визнання інтересу дитини основним чинником ефективного засвоєння навчального матеріалу (Й.Герbart); гуманне ставлення до дитини і заперечення жорстких покарань і насилля (П.Верджеріо, Я.А.Коменський, та ін.); ідея саморозвитку особистості (Й.Песталоцці, Ж.-Ж.Руссо, Ф.Фребель); принцип самодіяльності (А.Дістервег, Ф.Фребель); ідея виховуючого навчання (Ф.Герbart, А.Дістервег); ідея свободи людини (Дж. Локк, М.Монтень, Ж.-Ж.Руссо, та ін.).

Найпліднішими періодами для становлення засад теорії вільного виховання стали періоди Відродження і Просвітництва, коли людина і свобода були віднесені до вищих суспільних цінностей.

Ці ідеї послужили теоретико-методологічним підґрунтям для розвитку теорії вільного виховання як окремої цілісної концепції освіти та її втілення у практику роботи шкіл в зарубіжних країнах у кінці XIX – першій третині XX століття.

У дисертації доведено, що в становленні ідей теорії вільного виховання як окремої моделі освіти вирішальну роль відіграли історично сформовані пріоритети двох педагогічних напрямків: авторитарного і демократичного (гуманістичного).

Перший сформувався в умовах тоталітарних суспільств, відображає інтереси держави і характеризується жорсткою централізацією освіти, державним замовленням на формування у вихованців виконавських рис. Другий напрямок орієнтований на інтереси індивіда і передбачає автономію школи, спрямування її діяльності на формування самостійності, ініціативності, творчості, здатності особистості до власної життєтворчості та повної самореалізації.

Саме в руслі другого напрямку сформувалась теорія вільного виховання.

У другому розділі “Сутність ідей теорії вільного виховання в педагогічній теорії і практиці країн Західної Європи та Америки кінця XIX – першої третини XX століття” розглянуто основоположні ідеї теорії вільного виховання, визначено їх психологічні основи, основні принципи, відзначено особливості педагогічних систем прихильників вільного виховання.

Соціокультурна модернізація і пов’язані з нею соціальні і воєнні катаклізми, що на початку XX століття охопили більшість західноєвропейських держав, дали потужний імпульс прагненню людства до свободи. Це забезпечило органічне входження гуманістичних пріоритетів в історико-культурний процес і детермінувало кардинальні зрушення у створенні педагогічних теорій, пошуку нових освітніх парадигм (трудової та вільної школи), в основу яких лягла ідея свободи – центральна ідея вільного виховання.

Проведений аналіз своєрідності різноманітних педагогічних концепцій дає можливість стверджувати, що провідною ідеєю західноєвропейської теорії вільного виховання є педоцентризм. В центрі педагогіки вільного виховання незалежно від її модифікацій знаходиться дитина як феномен, уявлення про дитину як природну духовну і культурну істоту.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що в основу побудови теорії вільного виховання лягли спільні загальнотеоретичні ідеї психологів-дослідників кінця XIX – початку XX століття щодо особливостей психічного розвитку особистості. Вони стали підґрунтям для формування основоположних ідей і принципів вільного виховання. Зокрема, це ідеї представників різних психологічних напрямків: Д.Болдуїна, В.Джемса, Є.Клапареда, Е.Меймана, Є.Торндайка, Д.Уотсона, З.Фрейда, С.Холла, В.Штерна, (педології, біхевіоризму, психоаналізу), піддані аналізу у цьому розділі дисертації. Оскільки тогочасні науковці-новатори виходили зі специфічного бачення і розуміння побудови та законів психічного розвитку дитини, для педагогів актуальною стала вимога бережливого ставлення до внутрішнього світу дитини. Це зумовило потребу у виробленні природовідповідної моделі освіти, яка приділяє увагу фізичному і психічному здоров’ю дитини, а не лише тренуванню пам’яті і накопиченню знань, як це спостерігалось у тогочасній традиційній школі.

Проведена робота показала, що окрім визнання унікальності та індивідуальної неповторності природи кожної окремої дитини, гуманіс-

тична педагогіка вільного виховання виходить з розуміння природо-відповідного виховання як процесу створення умов для вільного “духовного росту”, розвитку сутнісних сил і творчих потенцій, розгортання притаманних дитині способів і форм життєдіяльності, адекватних її індивідуальним і віковим можливостям.

У розділі здійснено аналіз діяльності шкіл Західної Європи та Америки, навчально-виховний процес яких базувався на ідеях вільного виховання. Зокрема це: а) “вільні школи” – “Прево” (П.Робен), “Вулік” (С.Фор), “Маленька республіка” (Г.Лейн), “Саммерхілл” (О.Нілл), “Вільна школа” (Л.Гартман) та ін.; б) “нові” школи – “Абботсхольм” (С.Редді), “Бідельс” (Ж.Бедлей), “Де Рош” (О.Демолен), “Віккерсдорф” (Г.Вінекен) та ін.; в) школи прогресивного виховання – “Школа професій” (Дж.Дьюї), Дальтонська початкова школа (Є.Паркхерст), “Вільна школа” (К.Стівенсон) та ін.; г) “домашні школи” – школи домашнього навчання і виховання (Б.Отто, А.Шульц та ін.).

Як показало дослідження, запропоновані виховні системи представляли собою не лише моделі вільного виховання і навчання (у різних аспектах), а й різновиди “педагогіки особистості” (Ф.Гансберг, Л.Гурлітг, Г.Шаррельман); підтримуючо-корекційної педагогіки (О.Декролі, М.Монтессорі, частково ідеї Р.Штайнера), педагогіки опіки (гуманізму) (Б.Отто, П.Петерсен, П.Робен, С.Фор, О.Шульце), виправної педагогіки (Г.Лейн, О.Нілл), оскільки вони передбачали комплексний опосередкований вплив (без зовнішнього примусу) на дітей та підлітків, забезпечували їх фізичне і духовне зростання.

Основна ідея вільного виховання – ідея свободи. Аналіз роботи навчальних закладів, які працювали на засадах “вільного виховання” свідчить, що педагог завжди зберігає керівну роль, при цьому він прагне забезпечити учневі відчуття вільної доброзичливої атмосфери в школі, обережно спрямовує процес розвитку дитини у бажаному напрямку. Створюване педагогом відчуття свободи учнем є головною умовою, необхідною для саморозвитку, саморегуляції, самовиразу і самоусвідомлення особистості, атрибутом сутності людини, формою розвитку суб’єктності особистості, які забезпечують, з одного боку, вільну життєву активність, природну моторику, спонтанну творчість дитини, а з іншого – можливість відповідального вибору без зовнішнього примусу.

Серед основних прогресивних ідей вільного виховання відзначаємо: відсутність адміністративного контролю, який обмежує свободу педагогічної творчості; активну роль учнів у навчальному процесі; орієнтацію

на інтереси та досвід учнів школярів; практичну спрямованість навчальної діяльності; впровадження шкільного самоврядування, яке під свободою і самостійністю дитини передбачає виховання демократичних ідей і світогляду, необхідних сучасному суспільству.

У третьому розділі **“Вплив ідей вільного виховання на педагогічну теорію і практику України”** проведено ретроспективний аналіз становлення і розвитку ідей теорії вільного виховання в Україні (1900-1931). Це дало змогу виявити, що на розвиток педагогічної теорії і практики України у зазначений період суттєво впливали ідеї зарубіжної реформаторської педагогіки кінця ХІХ – початку ХХ століття. Прогресивні діячі української освіти активно вивчали основні тенденції розвитку світової педагогіки, зокрема репрезентовані представниками західноєвропейської теорії вільного виховання.

У ході дослідження встановлено, що процес розвитку ідей вільного виховання в Україні мав свою динаміку.

Протягом 1900-1916 років активізації творчої діяльності українських освітян сприяли: видання перших перекладних робіт зарубіжних педагогів-реформаторів російською мовою (Г.Гаудіга, Е.Кей та ін.); пропагування ідей вільного виховання в педагогічній пресі (“Свободное воспитание”(Москва), “Світло” (Київ), “Учитель”(Львів)).

Провідні діячі освіти України (М.Даденков, М.Демков, О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга) активно знайомилися з досвідом зарубіжних колег, вивчали першооснови реформаторських ідей. Період 1900-1916 відзначився теоретичним постулюванням, оскільки практичне впровадження альтернативних ідей в тогочасну українську школу ускладнювалось соціально-економічними умовами. Практичне впровадження ідей вільного виховання відбувалось лише в приватних загальноосвітніх та дошкільних закладах освіти.

Аналіз архівних джерел та спеціальної літератури свідчить, що після революції 1917 року ідея свободи стає найбільш актуальною в усіх сферах життя людини. Поряд з новими соціально-політичними реаліями освітня галузь спрямовується на повну демократизацію, відхід від традиційної „школи навчання”. Відомі українські педагоги (М.Даденков, М.Демков, О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга) продовжують активно вивчати досвід зарубіжних колег, працюють над реформуванням української школи.

У 1917-1919 роки в основних документах урядів УНР (Проект нової української школи) і УРСР (Положення про єдину трудову школу) простежується критичне ставлення до традиційної школи з її авторитар-

ністю, висуваються нові освітньо-виховні завдання: формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, розвиток природних здібностей дитини, її можливостей і талантів; формування людини соціально зрілої, високоморальної, розумово розвиненої і працелюбної за умов усунення зі школи будь-яких факторів, які гальмують вільний природний саморозвиток дитини. Для цього вказуються конкретні шляхи: впровадження у шкільну практику суб'єкт-суб'єктних взаємин між учасниками педагогічної взаємодії, які базувались на принципі щастя дитини, визнанні гідності і прав кожного вихованця; застосування і пошук методів навчання, які сприяють вільному самовиявленню творчих здібностей особистості; вдосконалення і пошук нових засобів навчання, які сприяють активізації самостійної пізнавальної діяльності учнів; реалізація принципу саморозвитку дитини. Показано, що в цей час ідеї вільного виховання активно висвітлюються і пропагуються на сторінках педагогічного часопису "Вільна українська школа".

В першій половині 20-х років у педагогічну практику України продовжують впроваджуватись основоположні принципи теорії вільного виховання (свободи, педоцентризму, природовідповідності, гуманізму, активності учнів), що реалізувалось на практиці шляхом інтегрованого підходу до нових ідей: приведення у відповідність до нових завдань змісту і методів навчання (творче поєднання елементів комплексної системи, дальтон-плану, методу проєктів), перегляд стосунків між вчителем і учнем (шкільне самоврядування) та ін. Як показало дослідження, побудова нової системи освіти не була механічним запозиченням із зарубіжного педагогічного досвіду, а мала характер творчого, критичного переосмислення новітніх прогресивних ідей.

З 1924 року принципи педоцентризму та індивідуалізації навчання поступаються нав'язуванню пропагованої ідеї цінності колективу і його потреб, яку диктував партійно-класовий підхід до педагогічної теорії і практики. Незважаючи на це, найцінніші вихідні положення вільного виховання – свобода дитячої творчості, свобода ініціативи, педагогічне співробітництво залишаються в теорії і практиці трудової школи (дальтон-план, бригадно-лабораторний метод, дослідництво, розвиток учнівського самоврядування). Найбільше це відображено у співіснуванні в теорії і практиці парадигм трудової школи і вільного виховання. 1931 рік став визначальним для подальшого розвитку нововведень. Постанова ЦКВКП (б) "Про початкові й середні школи" від 25 серпня 1931 року та інші директиви зумовили поступове затухання активних пошуків нових

форм та методів навчання, що базувалися на ідеях вільного виховання.

Науковий аналіз, систематизація і узагальнення поглядів українських педагогів свідчать про розвиток ними таких ідей вільного виховання: ідея природовідповідності навчально-виховного процесу (А.Вержицький, А.Володимирський, С.Русова, Я.Чепіга), гуманного ставлення до учнів (М.Даденков, О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга), активізації самодіяльності учнів (М.Демков, І.Казанівський, О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга), вільної фізичної активності дитини (О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга), впровадження шкільного самоврядування (І.Казанівський, С.Русова, та ін.). Як свідчить аналіз літературних джерел, українські освітяни звертали увагу на теоретичні доробки і практичний досвід російських прихильників вільного виховання (К.Вентцель, І.Горбунов-Посадов, А.Зеленко, Ф.Рау, Л.Толстой, Ю.Фаусек та ін.)

У результаті дослідження встановлено, що в сучасному процесі реформування української освіти, як і на початку минулого століття, посилилась тенденція переходу від традиційної школи до гуманістично-демократичної освіти, невичерпне джерело якої становить досліджувана теорія вільного виховання. Педагогічне новаторство 70-х років спричинило повернення педагогічних орієнтирів на гуманістичні ідеали. Сьогодні відбувається подальше еволюціонування окремих ідей вільного виховання (ідея відходу від авторитарності у вихованні, педоцентризму (дитиноцентризму), природовідповідності навчання та виховання, шкільного самоврядування), про що свідчить фактологічний аналіз поглядів сучасних дослідників освітньої галузі, положень офіційних державних документів та практичного досвіду сучасних закладів освіти.

## ВИСНОВКИ

У дисертації наведено нове вирішення проблеми вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ – першої третини ХХ століття, що виявляється у: теоретичному обґрунтуванні основних положень та принципів вільного виховання; виявленні й аналізі впливу ідей вільного виховання на педагогічну теорію і практику України протягом 1900-1931рр. та визначенні динаміки й специфіки їх розвитку; обґрунтуванні подальшої еволюції ідей вільного виховання у процесі сучасного розвитку педагогічної теорії і практики України.

Результати проведеного дослідження свідчать про те що у світовому педагогічному просторі кінця ХІХ – першої третини ХХ століття

альтернативою традиційній школі виступили нові парадигмальні напрямки, серед яких чільне місце посіла теорія „вільного виховання”.

Фундаментальною основою теорії вільного виховання є засади гуманістичної педагогіки, окремі ідеї якої були закладені ще в епоху Античності і розвивалися прогресивними педагогами впродовж віків (Аристотель, Сократ, Платон).

Елементи вільного виховання простежуються у діяльності філософських шкіл Стародавньої Греції, у працях педагогів-гуманістів епохи Відродження, які проголосили новий погляд на дитину, визнання її самоцінності, врахування вікових і індивідуальних особливостей дитини, її інтересів, заперечення тілесних покарань (Я.Коменський, М.Монтень, Ф.Рабле, В. Да Фельтре). Засновником вільного природного виховання у XVIII ст. виступив Ж.-Ж.Руссо, який відстоював принципи гуманізму, природовідповідності, свободи й індивідуального підходу до дітей. У XIX столітті подальшого розвитку набувають ідеї природовідповідності, самодіяльності учнів, надання їм інтелектуальної свободи, розвиток їх інтересів (Й.Гербарт, А.Дістервег, Й.Песталоцці). Дж.Локк головною метою виховання вважав формування у вихованця внутрішньої потреби у самостверженні особистості, її честі, відповідальності, умовою цього є самостійність, свобода.

Сутність вільного виховання полягає у створенні виховного середовища для вільного природного розвитку (саморозвитку) дитини, забезпечення її свободи діяльності у відповідності з її віковими можливостями, індивідуальними нахилами та здібностями.

Аналіз діяльності шкіл Західної Європи та Америки, в практиці яких реалізовувались ідеї вільного виховання, свідчить, що, незалежно від різного спрямування, у їх діяльності простежуються спільні риси, які ми відносимо до основоположних ідей вільного виховання: визнання дитини вищою цінністю суспільства, її унікальної природи; вимога поважного ставлення до кожної окремої дитини, врахування її потреб, інтересів і прав; розуміння школи як цілісного життєвого простору дитини, відповідного середовища для забезпечення її гармонійного різнобічного розвитку; розуміння розвитку особистості як саморозвитку природних потенцій дитини; визначення конкретних шляхів реалізації принципу свободи у вихованні, забезпечення сприятливих умов для самовизначення, самореалізації і саморуку особистості, для повноцінного життя дитини; сприяння найбільш повному прояву творчих здібностей.



В ході дослідження встановлено динаміку розвитку ідей вільного виховання в Україні.

- У дореволюційний період українські педагоги (М.Демков, О.Музиченко, С.Русова, Я.Чепіга та ін.) віддавали пріоритет тим теоретикам вільного виховання, які репрезентували ідеї гуманізму, педоцентризму, природовідповідності, свободи (Ж.-Ж.Руссо, Й.Песталоцці, А.Дістервег, Г.Гаудіг, Л.Гурлітт, Г.Шаррельман, Б.Отто та ін.). Ідеї вільного виховання впроваджувалися переважно у практику приватних дошкільних та середніх загальноосвітніх закладів.
- Протягом 1917 – 1919 років педоцентричні ідеї і перехід до „школи вільного трудового виховання” офіційно визнавалися “Проектом української школи”(УНР), “Положенням про єдину трудову школу” (УРСР), та висвітлювалися на шпальтах часопису “Вільна українська школа”.
- На початку 20-х років ХХ століття у ряді державних документів (“Декларація про соціальне виховання”, “Схема народної освіти УРСР” та ін.) простежується розвиток ідей педоцентризму.

Позитивними тенденціями впливу ідей вільного виховання на розвиток української школи у першій третині ХХ століття визначено: посилене вивчення індивідуальних вікових особливостей розвитку дитини; зміну ставлення до дитини у процесі виховання та навчання; збагачення педагогічної теорії та практичного досвіду України новітніми світовими науковими досягненнями; активний пошук нових форм організації педагогічного процесу; надання важливого значення самостійній активно-творчій діяльності учнів.

Надмірна політизація освітньої галузі після 1924 року, спричинена зміною політико-ідеологічних орієнтирів, слабка матеріальна база освіти та низький теоретичний і методичний рівень значної частини вчителів певною мірою гальмували процес наукового осмислення світових досягнень у галузі педагогіки та вікової психології.

Педоцентризм та орієнтація на індивідуалізацію навчання піддається критиці, відбувається зміщення акцентів з вивчення особистості на вивчення колективу та його впливу на особистість, підпорядкування конкретного індивідууму колективній психології.

Водночас у педагогічній практиці до 1931 року все ще велись пошуки у напрямку розвитку активних методів та засобів навчання (лабораторний, бригадно-лабораторний, проектний, комплексно-проектний методи та ін.).

Інноваційні процеси у розвитку сучасної педагогіки, вигоди творчості педагогів органічно поєднані з гуманістичною філософською ідеологією, на якій базується теорія вільного виховання. Пріоритетом державної політики розвитку освіти є особистісно-зорієнтований підхід, концептуальні положення якого співзвучні ідеям вільного виховання.

Тому у наш час особистість виступає суб'єктом життєтворчості, самопрояву, самодіяльності у галузях економіки, політики, виробництва, культури, підприємництва та ін. Певні положення теорії вільного виховання найбільшою мірою відповідають характеру суспільних відносин і формуванню особистості у відповідності ринковим соціально-економічним відносинам в суспільстві та вимогам до особистості. Тому ідеї вільного виховання асимілюються в інноваційних підходах до реформування сучасної школи: в новій особистісно-орієнтованій моделі освіти; в актуалізації педоцентричної освіти; забезпеченні учням інтелектуальної свободи, розвитку їх дослідних умінь і навичок, у демократизації та гуманізації взаємин між учителем і вихованцем. Отже, організація навчально-виховного процесу з урахуванням основних принципів вільного виховання сприяє перетворенню української школи в школу гуманізму, ґрунтовним принципом організації життєдіяльності якої стає принцип антропоцентризму, що у даному випадку означає підкорення всієї системи навчання і виховання завданню вільного розвитку особистості.

У дослідженні не вичерпані всі аспекти проблеми. В даний час увага науковців в основному зосереджена на дослідженні впровадження ідей вільного виховання у загальноосвітню школу. Вимагають уваги питання вивчення розвитку ідей вільного виховання у становленні дошкільної та вищої освіти (як в історичному аспекті, так і в контексті сучасності); проведення експериментальної роботи з впровадження в сучасну практику ідей вільного виховання, зокрема вивчення педагогічного впливу на засадах вільного виховання на розвиток творчих здібностей дитини, вдосконалення її комунікативних вмінь та навичок, збагачення морально-духовних рис особистості тощо.

**Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:**

1. Барило О. Особистісно-орієнтовані технології виховання в зарубіжній педагогіці кінця ХІХ – початку ХХ століття // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді). – Збірник наукових праць. – Київ: ВіРА Інсайт, 2001 – Кн. ІІ. – С. 267-272.
2. Барило О. Вільна школа Олександра Нілла // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2001. – С.165-169.
3. Барило О. Педагогічні системи М.Монтессорі, С.Френе, та Р.Штайнера: сучасне бачення // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Випуск 10. – Чернігів. – 2002. – С. 64-67.
4. Барило О. Гуманістичний підхід до особистості дитини у західноєвропейській теорії вільного виховання (кінець ХІХ – початок ХХ століття) // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2002. – №3. – С.104-107.
5. Барило О. Вимоги до вчителя в контексті парадигми вільного виховання // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин 2002. – № 4. – Частина 2. – С.114-116.
6. Барило О. Ідеї особистісно - зорієнтованого виховання у вільній школі Якова Чепіги // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Збірник наукових праць. – Київ, 2002. – Кн. ІІ. – С. 175-181.
7. Барило О. Теорія вільного виховання і сучасні освітні технології // Наукові записки Ужгородського університету. – 2002. – № 5. – С. 11-13.
8. Барило О. Проблеми вільного виховання на сторінках часопису „Вільна українська школа” // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки № 1. – Ніжин. – 2003. – С. 136-139.
9. Барило О. Еволюція розвитку ідей вільного виховання у контексті сучасності // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки. – Ніжин. – 2003. – № 3. – С. 139-145.

10. Барило О. Парадигма свободы и современные педагогические инновации // Образование и школа XXI века. Материалы III международной научно-практической конференции 22-23 ноября 2002 года, г. Чернигов / Черниговский ЦНТЕИ. – 2003. – С. 90-94.
11. Барило О. Ідеї вільного виховання у процесі реформування вищої освіти // Society for Education Innovation. International Conference on Higher Education Innovation. Kiev, May 16-19, 2003. Abstracts of Presentations at the First International Conference on Higher Education Innovation / Інновації у вищій освіті. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 16-19 травня 2003 року (Київ). – С. 34-35.
12. Барило О. Теоретики вільного виховання про функції підручника в навчально-виховному процесі // Проблеми сучасного підручника: Збірник наукових праць / – Редкол. – К.: Педагогічна думка, 2003. – Вип. 3. – С. 43-46.

#### Анотації

**Барило О.А. Ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ – першої третини ХХ століття. – Рукопис.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова МОН України, Київ, 2004.

Дисертаційна робота містить дослідження ідей західноєвропейської теорії вільного виховання. У роботі вперше здійснено цілісний системно-структурний аналіз зарубіжної теорії вільного виховання кінця ХІХ – першої третини ХХ століття; виділено і психологічно обґрунтовано основоположні ідеї та принципи вільного виховання, що значно поглибило розуміння його теоретико-методологічних основ; розкрито генезу поняття “вільне виховання”; досліджено тенденції й особливості впливу ідей вільного виховання на розвиток педагогічної теорії і практики України в першій третині ХХ століття; проаналізовано й узагальнено особливості роботи сучасних освітніх установ, де поступово впроваджуються елементи ідей теорії вільного виховання кінця ХІХ – першої третини ХХ століття; зроблено висновки про можливість використання досвіду та прогресивних ідей вільного виховання у сучасному процесі реформування освіти України.

**Ключові слова:** вільне виховання, ідеї вільного виховання, свобода, природовідповідність, саморозвиток, вільний розвиток особистості.

**Барило Е.А. Идеи свободного воспитания в реформаторской педагогике конца XIX – первой трети XX столетия. – Рукопись.**

Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова МОН Украины. Киев, 2004.

В работе систематизированы и психологически обоснованы основоположные идеи и принципы зарубежной теории свободного воспитания конца XIX – первой трети XX столетия. На основе анализа работ зарубежных педагогов периода реформаторской педагогики, историко-педагогической, современной научной и учебно-методической литературы показан генезис понятия “свободное воспитание”; отмечено, что зарубежная теория свободного воспитания представляет собой прогрессивную по своей сущности и актуальную по содержанию педагогическую концепцию, ориентированную на организацию педагогического процесса, в ходе которого реализуется целостный подход к ребёнку, и его восприятие не только как объекта, но и как субъекта воспитания. В соответствующих условиях формируется психологически гармоничная, творческая личность.

На основе научного анализа архивных материалов, педагогической литературы и прессы Украины периода 1900-1931 годов в работе выявлено и проанализировано влияние идей свободного воспитания на процесс развития педагогической теории и практики Украины в первой трети XX столетия.

Результаты исследования свидетельствуют, что опыт зарубежных педагогов имел влияние на формирование украинской педагогической теории и практики указанного периода. В процессе развития идей свободного воспитания в педагогической мысли Украины прослеживается динамика, детерминированная особенностями активных социально-экономических и политических изменений:

1900 – 1916 года – теоретическое исследование украинскими педагогами опыта зарубежных коллег;

1917 – 1919 года – активная работа украинских работников образования по созданию новых теоретико-методических основ школы с учетом идей свободного воспитания;

1920 – 1931 года – внедрение в практику школ Украины идей свободного воспитания.

До 1924 года – отмечено господство идей педоцентризма и

творческих способностей и самореализации личности;

После 1924 года – преимущество предоставляется коллективным формам и методам обучения; в деле развития личности ученика гиперболизируется влияние социальных факторов воспитания, основное внимание уделяется формированию у него организаторских способностей; в организации педагогического процесса ценностные ориентации с личности ребенка смещаются на коллектив, а также реализацию потенций личности в пользу коллектива.

В диссертации отмечено, что в конце 20-х усиливается критика идей свободного воспитания и постепенно начинает затухать работа по модернизации традиционной модели образования с учетом исследуемых идей.

Проведенный анализ современной научно-педагогической и методической литературы, современной прессы и соответствующих нормативно-правовых документов по вопросам организации работы в школах Украины дал основания для выделения прогрессивных идей теории свободного воспитания, которые являются актуальными и сегодня. К ним отнесены: идея педоцентрического образования (что отобразилась на личностно-ориентированном подходе к организации педагогического процесса); гуманизация и демократизация образования; принципы индивидуализации и дифференциации учебного процесса; усиление в учебно-воспитательном процессе самостоятельности учеников; создание условий для самораскрытия и саморазвития творческих потенций ребенка; формирование творческого опыта деятельности учеников; углубление в изучение психологических основ учебно-воспитательного процесса на основе диагностического подхода; стремление построить общение между педагогом и учеником на основе субъект-субъектных отношений, отношений сотрудничества и педагогической поддержки школьника, доверия к его силам и возможностям.

В работе сделаны выводы, согласно которым идеи свободного воспитания могут быть творчески использованы путем включения педагогического опыта зарубежных деятелей образования и педагогов Украины исследуемого периода в процесс изучения курсов педагогики, истории педагогики, педагогического мастерства, педагогических технологий, при написании курсовых и дипломных работ в процессе подготовки педагогических кадров.

**Ключевые слова:** свободное воспитание, идеи свободного воспитания, свобода, природосообразность, саморазвитие, свободное развитие личности.

**Barylo H.A. The Ideas of the free education in reforming of pedagogic end XX - a first one third XX century. - Manuscript.**

Thesis on Acquiring the Candidate of Pedagogical Sciences Degree in Speciality 13.00.01 – General Pedagogics and History of Pedagogics. – DRAGOMANOV National Pedagogical University, Kyiv, 2004.

The thesis investigates the problem of free education. The intact structured analysis of the foreign theory of the free education in the late XIX - the first third of the XX centuries has been represented in this work for the first time. The basic ideas and principles of the free education were picked out and psychologically motivated. It depends the understanding of its theory-methodological; they are chosen and is mentally motivated base to ideas and principles of the free education that vastly deepens understanding his theorist-methodological bases to the great extent; reveals the certain essence of the notion «free education»; explores the trends and peculiarities of the ideas of free education's influence on the development of the pedagogical theory and practice of Ukraine in the first third of the XX century. The thesis analyzes and systematizes the work peculiarities of modern educational institutions, in which the ideas of the free education's theory were gradually introduced; findings are made about possibility of the use the experience and progressive ideas represented by the supporters of theory of the free education in modern process of reforming education.

**Key words:** free education, ideas of the free education, free, self-development, free development to personalities.